

»De danske cahiers«
Studier i bondereaktionerne på forordningen af 15. april
1768

AF CLAUS BJØRN

Med forordningen af 15. april 1768 omdannedes den hidtidige Landkommission – fra 23. marts s.a. dog Generallandvæsenskommission – til et Generallandvæsenskolegium, angiveligt for at styrke det allerede med kommissionen indledte arbejde for at ophjælpe landbruget og lette bondestandens vilkår. Forordningen rummede, hvad man kunne kalde en arbejdsplan, idet den opstillede en række forhold, kollegiet skulle beskæftige sig med, og tillige blev der givet en slags faseopdeling for arbejdets gang. Kollegiet skulle virke for, at gårdene inddeltes og pengeafgifterne blev gjort bestemte, at fællesskabet (mellem lodsejerne) skulle videre ophæves, at der skulle arbejdes frem mod selvejendom eller arvefæste for bønderne og mod en bestemmelse af hoveribyrden til lettelse for hovbønderne. For de to sidste spørgsmåls vedkommende blev det i forordningen bestemt, at kollegiet skulle gøre en begyndelse på krongodset og derefter stræbe efter at gennemføre ændringerne hos de private godsejere. Kollegiet skulle ydermere arbejde frem mod en ændring af den almindeligt udbredte tiendeoppebørselsmåde – tiende i kærven, d.v.s. hvert tiende neg på marken – og desuden se på landgildens størrelse, uden at der dog her blev stillet noget særligt mål eller nogen særlig fremgangsmåde i udsigt. Endelig skulle kollegiet beskæftige sig med, hvad der kunne udrettes for at forbedre landevejenes tilstand. Af forordningens tekst og af den måde, de enkelte punkter var struktureret på, måtte det fremgå, at ønsket om lettelser for bønderne ihvertfald var ligestillet med bestræbelserne for agrartekniske fremskridt, men at det, hvad hoveri og tiendeopkrævning angik, udtrykkelig blev anført, at forandringer skulle ske uden fornærmelse af modpartens interesser.¹ Forordningen blev afsluttet med følgende appel: »Vi ville og

1. Fremstillinger af reformarbejdet 1767ff. er givet henholdsvis i Edvard Holm: Danmark-Norges Historie 1720-1814, IV, 1 (1902) s. 319ff., og i Hans Jensen: Dansk Jordpolitik I (1936) s. 48ff. Holm lægger i sin fremstilling en vis afstand (s. 325f.) til tidligere udpræget negative opfattelser af Generallandvæsenskolegiets virksomhed, formentlig til J.A. Fridericia: Den danske Bondestands Undertrykkelse og Frigjørelse (1888) s. 56ff., og mener, at kollegiet ydede en vis indsats i reformarbejdet og ikke kan frakendes en bondevenlig kurs. Hans Jensen fremhæver i sit arbejde Henrik

allernaadigst have tilladt alle dem, som, fra nu af, kunde have noget nyttigt og tienligt at forestille til Land-Oeconomiens og Agerdyrkningens Forbedring, dermed at indkomme til Generallandvæsens Collegium, hvorfra de, efter Omstændighederne og Tingenes Beskaffenhed, kunde vente Svar eller Resolution«, og det pålagdes vedkommende myndigheder »at de paa behørig Stæder til Vedkommendes Efterretning, strax lade læse og førkynde« forordningen. I skrivelser dateret 27. april og de næstfølgende dage udgik til samtlige amtmænd og til majoratsbesidderne en præcisering af, hvilke spørgsmål man fra kollegiets side ønskede oplysninger om: 1. hoveriet, 2. tiendeoppebørselsmåden, 3. status for udskiftningens forløb, 4. arvefæstes eventuelle indførelse, 5. lønnesædens udbredelse, trods gentagne forbud og 6. landevejenes tilstand.²

Forordningen og cirkulæret resulterede i indsendelsen af et stort antal betænkninger og forslag, både fra embedsmændene, hvem besvarelse var pålagt, og fra andre interesserede. Dette materiale udgør en værdifuld kilde til belysning af, hvilke opfattelser der gjorde sig gældende vedrørende landbrugets tilstand, hvad der kunne tjene til dets forbedring og bondens situation – og atter, hvad der kunne gøres for at forandre denne i positiv retning.

Det er imidlertid bemærkelsesværdigt og hidtil lidet påagtet, at forordningen af 15. april 1768 også resulterede i en for danske forhold omfattende reaktion fra bondebefolkningens side, og det er disse reaktioner – ordet benyttes i det følgende som betegnelse for de mangeartede former for skrivelser, der fra bønderne indsendtes til kollegiet eller til Kongen – der skal analyseres i artiklen: Hvor kommer de fra, hvordan fremkommer de, hvad indeholder de og hvilke konsekvenser fik de.

Undersøgelsen er afgrænset til tidsrummet fra forordningens udstedelse og frem til maj måned 1769, hvor forordningen af 6. maj 1769 om bestemmelse af hoveriet foranledigede en ny bølge af bondereaktioner, fortrinsvis med baggrund i bøndernes opfattelse af forordningen som ensbetydende med en nedsættelse af

Stampes indsats og opstiller ved modsætningen til A.G. Moltke den socialpolitisk regulerende (»danske«) linie i reformarbejdet overfor den agrartechniske (»engelske«). Det har formentlig haft stor betydning for vurderingen af disse års reformarbejde med de vekslende tendenser, hvorledes spørgsmålet om stavnsbåndets ophævelse har været placeret. E.S. Reverdil rejste spørgsmålet, men fjernedes kort efter og fik ingen indflydelse på arbejdet i kommissionen/kollegiet. Derimod har han i sine erindringer, antagelig støttet på vennen, kommissionens sekretær M.H. Højers Moltke-fjendtlige rapporter til ham, tegnet et negativt farvet billede af virksomheden. Edv. Holm har i stor udstrækning bygget på Højers breve til Reverdil i sin skildring, se Aage Friis afskrifter af Højers breve til Reverdil, håndskriftsamlingen, Rigsarkivet. Wolfgang Prange: Die Anfänge der grossen Agrarreformen in Schleswig-Holstein bis 1771 (1970) belyser emnet s. 540ff. med særlig henblik på optakten til den parallelt virkende Slesvig-holstenske landkommission.

2. Kommissionens/Kollegiets arkiv består for de centrale deles vedkommende af *Registrant* (kopi-bog), *Relationsprotokol* (fortegnelse over indkomne sager med påførsel af deres ekspedition), *journal-sager* (til dels udskilt i sagligt ordnede pakker), mens der findes to brudstykker af *forhandlingsprotokoller*, dels i en diversepakke, dels i en afskrift i Mallingiana, Rigsarkivet. Oversigt i Jens Holmgaard: Vejledende Arkivregistraturer XII (1964) s. 239ff.

hoveribyrden og i de konflikter, der således var uundgåelige ude på godserne.³ Et antal bondereaktioner i den pågældende periode er udeladt fra den egentlige behandling, idet de udsprang af forhold fra før 15. april 1768, typisk sager på baggrund af de foregående års auktioner over dele af ryttergodset – med andre ord reaktioner, der udsprang af verserende konflikter.⁴ Det er valgt i det følgende at begrænse undersøgelsen til de reaktioner, der eksplicit omtaler forordningen af 15. april (eller de lidt senere daterede cirkulærer) som udgangspunkt, eller af hvilke det utvetydigt fremgår, at tilskyndelsen til at reagere kommer herfra, f.eks. ud fra formuleringen af typen: »Da vi nu har erfaret, at Kongen vil tage sig af vi fattige bønders sag osv.«. Bondereaktionerne er bevaret i Generallandvæsenkollegiets arkiv, ganske enkelte er udtaget og findes i de sagligt ordnede pakker, langt de fleste imidlertid i den almindelige journalsager. Såvidt det er muligt at skønne ved konfrontation af arkivets forskellige indgange, er der kasseret meget lidt i det indkomne materiale.⁵

Et klart afgrænsningsspørgsmål, der rejser sig ved denne undersøgelse, er autenticiteten i *bondereaktionerne*. Er disse reaktioner med andre ord, hvad de giver sig ud for – udtryk for de underskrivende bønders klager og ønsker?

Forordningen afsluttedes med en opfordring til at indkomme med meninger og forslag landvæsenet og bondestanden vedrørende, og i analogi med den tidligere under 31. marts 1755 udsendte appel til at fremkomme med synspunkter kunne man formode, at den almindelige censur ikke ville blive bragt i anvendelse i netop denne sammenhæng. I et udkast, der dog ikke blev fulgt, havde Henrik Stampe formuleret dette eksplicit.⁶ Men det forhindrede dog ikke, at der indkom et stort antal anonyme projekter eller forslag undertegnet med pseudonymer, ganske som forfatterne i den trykte debat omkring landbospørgsmålet hyppigt anvendte dæknævne. Dette betyder, at jeg i det følgende har udeladt en foregiven bondereaktion, som er undertegnet af »beboerne« – ikke bønderne, bymændene eller mændene – i en lokalitet, som Trap: Danmark ikke kender til. Underskriften »en sædlandsk ådsherreds bonde« vækker mistanke ved dens bevidste brug af dialekt som afslutning på en normalt udformet og i datidens almindelige skriftsprog forfattet fremstilling af bondens tilstand og ønsker. Og ganske vist anfører birkeskriver Søren Graversen, Lerkenfeldt birk i Himmerland, 20. januar 1769, at han

3. Claus Bjørn: *Bondeuro på Fyn 1768-70*, Fynske årbøger 1978 s. 79ff. jfr. godsejersupplik fra Thy om ændring i forordningen af 6. maj 1769, journalsag 1769/721 Generallandvæsenkollegiet.

4. Det gælder således en række sager fra det bortsolgte fynske ryttergods, jfr. Claus Bjørn: *anf. arbejde* s. 77ff.

5. Brudstykket af forhandlingsprotokollen i Mallingiana rummer for hvert møde nummer fortegnelse på de sager, der er blevet refereret (eller senere noteret som indkomne), ligesom der på de enkelte sager er påført datoen for de pågældende møder.

6. Henrik Stampe: *Erklæringer, Breve og Forestillinger..V* (1797) s. 609f., i august 1768 udsendte kollegiet en opfordring til at indsende afhandlinger om bondestandens ophjælpning og det blev stillet i udsigt, at bidrag, der fandtes at være af betydning, ville blive trykte, forhandlingsprotokollen (Mallingiana) under 3. august 1768.

har opsat en versificeret hyldest til Kongen garneret med bondeforhåbninger og klager på stedlige bønders opfordring og ud fra en af dem forfattet koncept. Men fire dage forinden har birkefogeden i samme jurisdiktion forsøgt sig i den bundne stil og med stort set tilsvarende indhold.⁷

Her er i denne undersøgelse valgt alene at medtage de reaktioner, hvis afsendere angiver sig som tilhørende bondestanden og hvis afsenderadresser utvetydigt lader sig identificere ved stedligt tilhørsforhold – byen, sognet, herredet eller godset.

Den borger i 1700-tallets Danmark, der ønskede at fremføre sine besværinger eller ønsker for de styrende, kunne indsende en supplik. Institutionen var fast etableret, og i Danske lov og ved senere bestemmelser var der givet retningslinier for fremgangsmåde ved udfærdigelsen og indleveringen.⁸ Der indkom årligt et stort antal – typisk 2-3000 – supplikker, der kunne være enkeltpersoners, fleres eller korporationers ansøgninger. Men det er påfaldende, at der kun indkom ret få supplikker fra bønder i Danmark, og at de, når de forekom, væsentligst var enkeltpersoners andragender om dispensationer i forbindelse med indgåelse af ægteskab, anmodninger om hjælp efter brand o.lign. Derimod var der gennem 1700-tallet et stadigt antal supplikker fra »almuen« i Norge over lokale embedsmænd eller borgernes privilegier eller over skatterne. Det er karakteristisk, at udgaven af Henrik Stampes embedsskrivelser for tiden 1753 til 1782 medtager tre gange så mange eksempler på stillingtagen til norske konflikter mellem almue og ikke-almue som til tilsvarende danske.⁹

I 1760'erne kan der dog i Danmark konstateres en stigende tilbøjelighed til at indgive supplikker fra grupper af bønder og omhandlende generelle krav eller ønsker. Den første landbokommissions arbejde med ophævelsen af dyrkningsfællesskabet foranledigede en del reaktioner, først og fremmest fra Fyn, mens indførelsen af ekstraskatten fra 1762 tilsvarende i de følgende år resulterede i bondesupplikker om hel eller delvis fritagelse. I 1767 måtte amtmanden over Koldinghus amt udtale sig om ikke mindre end 30 supplikker om ekstraskatten, og fra maj samme år findes en ansøgning fra de tre sydligste sogne på Langeland, i hvilken de søger lettelse i hoveriet og afløsning af tienden i kærven, mens samtlige bønder i Bølling herred i Vestjylland l. november 1767 dels søger at blive fritaget for at yde ekstraskat, dels klager over ejeren af Brejninggaard, baron Juul.¹⁰

7. Journalsag 1769/36, journaliserede forslag 1767-63 nr. 499. Margit Mogensen refererer betænkningen i Fæstebønderne i Odsherred (1974) s. 99. Journalsag 1769/54 jfr. 62.

8. Hans Chr. Johansen: En samfundsformation i Opbrud. Dansk socialhistorie 4 (1979) s. 271f., jfr. Danske lov 1-26-1/4.

9. Henrik Stampe: Erklæringer, Breve og Forestillinger I-VI (1792-1807), Halvdan Koht: Norsk Bondereisning (1926/1975) s. 269ff.

10. Extraktprotokol 1757-67, Kommissionen til landvæsenets forbedring 1757-67, journaler 1760-67, Jyske stifters renteskriverkontor litr D nr. 1337 og 1382, journal 1764-67 IJ. C, Fyns stifts renteskriverkontor nr. 630. Det er ligeledes værd at bemærke, at Generallandkommissionen allerede 24. januar 1768 underskrev et af Henrik Stampe udarbejdet forslag til lovgivning på hoveriområdet, i

Selv på denne baggrund må man betegne antallet af reaktioner fra bønder i månederne efter 15. april 1768 som bemærkelsesværdig. I tiden fra forordningens udstedelse – og reelt fra dens forkyndelse omkring i landet – og frem til maj måned det følgende år løber antallet op mod 150. En stor del af disse er imidlertid gengangere, fremsendt af bønderne for at erindre de høje myndigheder, eller typisk i anden omgang: Kongen, om den eller de tidligere indgivne supplikker. Denne optræden er næppe overraskende, når man erindrer sig den afsluttende passus i forordningen i hvilken det stilles i udsigt, at de der indkom med svar eller betænkning kunne forvente en reaktion fra kollegiets side i form af resolution eller besvarelse. Fæsterne under Nørhaagaard i Thy appellerede således 10. april 1769 til Kongen selv: »Vi haver herom forhen med stor bekostning ladet indstille klager til Generallandvæsenskollegium, og at de er indleverede vedhæftes sekretærens haand og bevis, som er afskediget sergent Christen Christensen af Snedsted. Nu anden gang efter at vi tilforn med ham haver afsendt klager til Collegium, og vi aldrig haver hørt et ord dertil siden...«, og fra Falster skrev landsbyen Alstrup, der på auktionen et par år forinden havde ment at få hammerslag på køb af byen, men som senere fik at vide, at en anden, en købmand i Nykøbing, havde budt over, »vi har indgivet fjorten supplikker, nu i tvende aar, til majestæten, ja mundtlig talet med ham; blev os lovet, at vi skulle faa ret«. ¹¹ I denne undersøgelse er der, såvidt det er muligt, søgt en afgrænsning til, hvad man kunne betegne som den umiddelbare bondereaktion på forordningen, hvor der er tale om flere gentagende reaktioner, den tilkendegivelse, der er den indledende fra bøndernes side. ¹²

Bondereaktionerne lod gennemgående ikke vente længe på sig. 3. maj 1768 anførte Rødovre bymænd, at de havde overværet oplæsningen af den nye forordning og med henvisning til dens paragraf 3 ønskede de nu Damhusengen udskiftet. ¹³ Andre steder i landet blev forordningen først bekendt efter nogen tid. Bønderne i Bøvling sogn, Skodborg herred i det nordlige Vestjylland, skrev, at de havde fået den forkyndt 23. maj, og deres skrivelse var kollegiet i hænde 15. juni. Fæsterne under det nærliggende Nørre Vosborg gods noterede i deres supplik, at forkyndelsen var sket ved »pinsefesten« – 22. maj – og også deres reaktion var nået til København 15. juni. Fra tre godser i det nordøstlige Vendsyssel hed det, at man på denne egn var blevet kendt med regeringens udspil 12. juni, og selve

hvilket der indledningsvis blev refereret til klager over hoveriet, jfr. Hans Jensen: *anf. arb.* s. 59f., Henrik Stampe: *Erklæringer...V* (1797) s. 585ff.

11. Journalsag 1769/243 indlæg i 1767-68/254, journalsag 1769/110.

12. En afgrænsning kan naturligvis ikke gennemføres 100% entydigt. På Falster var utilfredsheden tidligere kommet til orde, jfr. forrige note og Fyns stifts renteskriverkontor journal 1768 litr. C nr. 934, men bevægelsen tager et klart skridt fremad i styrke og omfang med reaktionen på forordningen, journalsager 1767-68/91 og 101.

13. Journalsag 1767-68/69. Om Københavnsegnens bønder og deres generelle orientering om politiske tendenser se Jørgen Dieckmann Rasmussen: *Bønderne og udskiftningen* (1977) s. 114ff.

supplikken er dateret tre dage senere.¹⁴ Fra Falster, hvor ryttergodsauktionen i 1766 havde skabt en vis bevægelse blandt øens bondebefolkning, indkom en supplik, dateret 21. maj, der om offentliggørelsen oplyste følgende: »ja, den gang, at Deres Majestæts allernaadigste forordning af 15. april dette aar, om landvæsenets indretninger, oekonomi og velgaaende skulle paa alle tingsteder oplæses til alle vedkommendes efterretning, blev det os ikke engang tilladt at maatte komme ind, men nogle af os blev taget i nakken, stødt ud paa døren og blev sagt til os, herud med Jer, I slyngler, hvad har I herinde at bestille, og paa det at vi ikke skulle komme videre ind, blev der sat dobbelt vagt for os i gangen, at ingen bonde eller gemen stand kunne komme ind at høre denne allernaadigste forordnings indhold«. ¹⁵

Fordelingen af bondereaktionerne fra forordningens udstedelse og frem til maj 1769 er angivet i det følgende, idet de i parantes anførte tal er reaktioner, der ikke synes bevaret i original, men som er refereret i materialet, således at deres karakter kan sikkert bestemmes som reaktioner af den type, der er medtaget i undersøgelse.

Maj 1768	6	Januar 1769	8
Juni 1768	32	Februar 1769	2
Juli 1768	15 (2)	Marts 1769	1
August 1768	6	April 1769	2
September 1768	1		
Oktober 1768	– (1)		
November 1768	1		
December 1768	1		

Fordelingen falder ganske som det kunne forventes, når man må gå ud fra, at forordningen er kommet til landbefolkningens kendskab i tidsrummet ca. 1. maj til 15. juni, som de foran anførte datoer peger på. Gennemgående er der således tale om en ganske prompte reaktion fra bøndernes side. Den lille forøgelse i antallet af reaktioner i januar 1769 kan formentlig forklares ved fornyede forventninger i forbindelse med efterretningen om Chr. VII's tilbagevenden fra sin store Europarejse, ihvertfald indledes nogle af disse reaktioner med velkomsthilsener til Kongen ved hjemkomsten til riget.¹⁶

Den geografiske fordeling var ulige. Fra Sjælland er der kun få reaktioner, og der synes at være tale om en vis koncentration omkring Køge. Derimod er det meste af Falster repræsenteret, mens der ikke kendes reaktioner fra Lolland. Fyn optræder med et betydeligt antal spredt over det meste af øens centrale og vestli-

14. Journalsager 1767-68/140, 141, 154, jfr. ligeledes note 28.

15. Journalsag 1767-68/91, jfr. Povl Hansen: Bonde og Herremand, Aarvog for dansk Kulturhistorie 1891 s. 24.

16. Således en ansøgning om tiendeafløsning fra Asperup-Indslev sogne på det vestligste Fyn, journalsag 1769/50.

ge dele. I Jylland, der tegner sig for hovedparten af reaktionerne, er der en række koncentrationer: Det tidligere Koldinghus rytterdistrikt, hvor bønderne stort set alle var blevet selvejere i 1764, den nordvestlige del med tyngdepunkter i henholdsvis den nordligste del af det senere Ringkøbing amt, Salling med udløbere ind i den øvrige del af det senere Viborg amt og Thy. Fra det nordøstlige Vendsyssel kendes to, angiveligt ret omfattende bondereaktioner, mens der ydermere er enkelte reaktioner spredt fra godser og sogne. Med hensyn til, hvad man kunne kalde reaktionernes afsenderadresser, er der en række typer, der går igen således som anført her:

Byen	6
Sognet	48
Herredet	3
Godset	15
Andre ¹⁷	6

I et stort antal tilfælde er reaktionerne udtryk for en fælles tilkendegivelse fra af de ovenfor nævnte enheder. Reaktionen fra Falster, der refererede til den dramatiske tildragelse på Kraghave ting ved forordningens forkyndelse, dækkede 6 af øens ved auktionen nyoprettede godser: Nørre Ladegaard, Grimmelstrup, Stada-gergaard, Egensegaard, Skørringe og Korselitze, og de to supplikker fra Vendsyssel, dateret henholdsvis Overskaven i Åsted sogn 25. maj og Hørmested 15. juni har ligeledes flere godsers bønder påført – den første Høgholt, Lerbæk, Hørbylund, Linderumgaard, Knivholt, Eskær og Asdal, den anden og senere Høgholt, Eskær (med andre underskrivere end i første omgang) og Nørre Elkær. 3. juli indgav fæsterne under 7 godser i Salling, nemlig Kjeldgaard, Jungetgaard, Nørsgaard, Astrup, Eskær, Hegnet og Grinderslevkloster, en supplik om lettelse i hoveriet og afløsning af tienden, og 21. juli fulgte et kortfattet skrivelse fra bønderne i Ulfborg, Hind og Hammerum herreder med samme andragender nærmere angivet som de hoverigørende bønder under Møltrup, Sindinggaard og Lergrav.¹⁸

Reaktioner på vegne af bønderne i et herred – således f.eks. en supplik om tiendeafløsning ved landvæsenskommissærernes mellemkomst fra Elbo herred i det tidligere Koldinghus rytterdistrikt med 13 underskrifter og dateringen 10.

17. Gruppen *Andre* rummer fortrinsvis reaktioner, der på en gang knytter sig til gods og anden afsender, by eller sogn – således fra Kregme, Melby og Torup sogne under Frederiksværk gods med klager over tungt hoveri og andre forhold godset vedrørende, journalsag 1769/66, fra Nørholm hovbønder (sagen bevaret i referat), hvor der foreligger flere supplikker fra forskellige lokaliteter, men alle indeholdende klager over hoveri og hård behandling fra ejerens, A.C. Teilmanns side, journalsag 1767-68/262 m.fl.

18. Journalsag 1767-68/91 og 101, 154, 186, 356 og 358.

januar 1769 – måtte naturligvis være tilvejebragt ved en form for samvirke mellem flere sogne i det pågældende herred. Der er andre reaktioner, der fremtræder med underskrifter fra flere sogne, normalt med den tilføjelse, at de pågældende underskrev på samtlige sognemænds eller bønders vegne. 27. maj 1768 er dateret en supplik om tiendeafløsning med to underskrifter fra hvert af følgende sogne, ligeledes i det tidligere Koldinghus rytterdistrikt: Eltang, Vilstrup, Bramdrup, Smidstrup, Herslev og Pjedsted. Fra Vestfyn kom en henvendelse med tilsvarende indhold, dateret i Dreslette 20. juni og med signaturer repræsenterende Dreslette, Helnæs, Flemløse, Sønderby og Kærum sognemænd. Balling, Krejbjerg, Otting og Oddense sogne i Salling gik tilsvarende sammen om en fælles tiendepetition, mens »samtlige sognemænd« fra Alsted, Tødsø, Elsø, Jørsby, Flade og Sdr. Draaby på Mors 24. juni klagede over såvel hoveri som tiendeydelse – Sejerslev sogn synes i sidste øjeblik at have fortrudt sin medvirken, idet sognenaavnet er streget ud i den indledende præsentation af underskriverne og overmalet til slut, hvor der oprindeligt i lighed med de øvrige var anført sognets navn plus to underskrifter.¹⁹ Den geografisk mest omfattende reaktion stammer fra Fyn, hvor en udførlig betænkning over forordningen af 15. april 1768 indsendes først påført 17 sognes »samtlige bønder«, senere i en fornyet indgivelse med ikke mindre end 20 sogne fra det centrale og sydlige Fyn.²⁰

Sammenregner man med al mulig forbehold de godser, sogne og herreder, der findes anført i dette materiale som afsendere fra maj 1768 til og med april det følgende år, så har man i reaktionerne repræsenteret godt 30 godser og henved 100 sogne. Det lønner sig næppe at begive sig ud i videre udførlige beregninger på dette område, når man må tage højde for overlapninger, f.eks. i Koldinghus rytterdistrikt, ligesom overhovedet for det spørgsmål, om afsenderadresserne faktisk repræsenterer det eller de pågældende lokaliteters bønders opfattelse. Men et forsigtigt skøn over den andel af bondebefolkningen, som reaktionerne *angiver* at tale på vegne af, må ligge på mellem 5 og 10%, formentlig nærmere det første end det sidste tal. At der er tale om en geografisk meget ujævn fordeling fremgår allerede af det foran anførte.

Før man går igang med en egentlig gennemgang af reaktionerne og deres indhold og søger belyst, hvilke argumenter, der bringes i anvendelse og videre, hvilken opfattelse af samfundet, de kan siges at afspejle, er det nødvendigt atter at vende tilbage til spørgsmålet om autenticiteten. I hvilket omfang er det i disse reaktioner afsenderadressernes bondebefolkning, der kommer til orde, og i hvilket omfang må man regne med egentlige penneføreres, eventuelt ikke-bønders, medvirken ved udfærdigelsen af den skrivelse, der kom Generallandvæsenkolegiet i hænde?

19. Journalsager 1769/30, 1767-68/113, 174, 281 og 605.

20. Journaliserede forslag. 1767-73 nr. 267, journalsag 1769/43, jfr. Claus Bjørn: *Bondeuro på Fyn, Fynske årbøger* 1978 s. 76.

Vi har kun en spredt og usikker viden om den faktiske udbredelse af læse- og skrivekyndigheden blandt bondebefolkningen ved midten af 1700-tallet. Dels på baggrund af samtidens oplysninger, dels på grundlag af senere undersøgelser kan der dog regnes med et stigende niveau eftersom man fra Sjælland bevæger sig mod vest og således, at læse- og skrivekyndighed var ret udbredt blandt den voksne, mandlige bondebefolkning i Midt- og Vestjylland.²¹ Det er umiddelbart fristende at se mønstret i de bevarede bondereaktioner som en bekræftelse på denne opfattelse – de sjællandske supplikker har fortrinsvis som underskrifter tre prentede bogstaver (døbenavn, patronymikon, hvor »søn« angives særskilt med S), eventuelt angivelse af underskrift »med ført pen« og kun et lille antal fulde, efter hvad der kan skønnes, egenhændige underskrifter – den tidlige supplik fra Rødovre har således 13 signaturer, hvoraf kun 3 er skrevne fuldt ud, ansøgningen om tiendeafløsning fra Vallø stifts 4 godser med 2 signaturer fra hver ialt 2 egentlige underskrifter.²² Over Fyn bedres tilstanden til man når det nordvestlige Jylland, hvor adskillige af supplikkerne, der fremsendes på et eller to sognes vegne, har et stort antal fulde underskrifter, således den i det følgende aftrykte supplik fra Lomborg sogn med 35 (af et gårdantal på knap 40). Materialet er dog for beskedent til at man kan opstille en tabellarisk oversigt, *også* fordi en umiddelbar iagttagelse i adskillige tilfælde synes at tyde på, at en og samme hånd har skrevet flere underskrifter, f.eks. i supplikken fra Dreslette på Fyn. I den tidlige af de to supplikker fra Vendsyssel er de ialt 10 underskrifter dækkende 7 godser tydeligvis skrevet med samme hånd. Den store supplik fra de 7 godser i Salling bærer ikke mindre end 66 underskrifter, alle skrevne fuldt ud, men ved det i den forbindelse afholdte forhør påstod mange af underskriverne, at de ikke selv havde skrevet deres navne under! Og for et gods' vedkommende vedgik to af underskriverne, at de egenhændigt havde sat deres navne på (og den ene yderligere at være initiativtager), mens andre havde underskrevet *for* de 9 øvrige bønder på godset, hvis navne stod under, hvad også en sammenligning af de pågældende underskrifter kan tyde på.²³ Der knytter sig imidlertid så mange usikkerhedsmomenter ved iagttagelser af denne type, at det næppe er lønnende at drage for vidtgående slutninger på et så begrænset materiale. Det kan blot noteres, at der synes at være en utvetydig tendens til at de tre prentede bogstaver, jo længere man bevæger sig mod vest, afløses af den fulde underskrift, hvilket vel peger mod en antagelse om, at dette at kunne underskrive med sit navn var normen i Jylland. Endnu et forhold maner her som i andre tilfælde, hvor man vil bygge på bogstaver kontra underskrift, til forsigtighed: At en bonde kunne underskrive med sit eget navn

21. Hans Chr. Johansen: En samfundsorganisation i opbrud. Dansk socialhistorie 4 (1979) s. 262ff., F. Elle Jensen: Vestjysk Bondelæsning i Stavnsbaandstiden, Jyske Samlinger 5. rk. VI, 1944 s. 251ff., Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1536-1784 (1916) s. 358ff.

22. Journalsager 1767-68/89 og 230.

23. Journalsag 1767-68/574, jfr. note 31.

beviser reelt ikke andet, end at han kunne underskrive med sit eget navn! Det er nærliggende at formode, at skrivekyndigheden i mange tilfælde har indskrænket sig hertil. For de fleste af 1700-tallets bønder har den normale, daglige tilværelse næppe stillet større krav om skriftlig udtryksfærdighed end den, der kunne honoreres ved en underskrift. I de tilfælde, hvor de lokale myndigheder eller de berørte godsejere fik anledning til at kommentere bondereaktionerne, blev koncipistens rolle stærkt fremhævet. Det er et gennemgående træk, at tilskyndelsen til at reagere placeredes hos »ildesindede rådgivere«, der mod betaling forfærdigede supplikkerne, og ikke hos de bønder, hvis navne eller signaturer stod under. Amtmand Hans de Hoffman, Koldinghus amt, anførte om en ansøgning om tiendeafløsning fra bønderne i Holman herred: »Memorialen er skrevet af en for Ondskab føje forvist skoleholder, som er til huse i Trelde, er lam paa højre haand og skriver med den venstre memorialer for bønderne her, som jeg ofte i denne sommer ved de forsamlinger baade med bønder og andre, har befunden urigtige og fulde af ondskab«. ²⁴ Ejerne af de 7 godser i Salling var enige om to ting, dels at beskyldningerne mod dem var ubegrundede, dels at bøndernes adfærd måtte skyldes slette personers virksomhed. Peder Friis til Lundgaard i Fjends herred, hvis bønder havde klaget over hoveri, anklagede selv en forarmet skomager i Viborg for at være ophavsmand til klagen og for at have taget 6 a 8 skilling af hver bonde på godset for at forfatte supplikken. ²⁵ Det var påbudt, at den, der optrådte som koncipist for andre, skulle forsyne skrivelsen med sit navn – et påbud, der dog sjældent blev efterlevet i praksis og som iøvrigt indbød til, at myndighederne med loven i hånd kunne hellige sig efterforskningen af klagens tilblivelse fremfor undersøgelse af dens påstande! I 1768-69 var der kun et fåtal af reaktionerne, der havde påført koncipistens navn, således som når Vorbasse, Grene, Hejnsvig og Grindsted sogne anmodede om tiendeafløsning, hvor der til slut korrekt var anført: »som koncipist efter begæring Niels Hjorth«. I den tidligere citerede henvendelse fra fæsterne under Nørhaagaard henvistes direkte til den mand, der for bønderne havde ført supplikken i pennen, en afskediget underofficer boende i et nabosogn. ²⁶ I ganske enkelte tilfælde kan f.eks. en karakteristisk skriverhånd lede på sporet af pennesførerens. En auditor Schouboe, der boede i landsbyen Egebjerg på Sydfyn, indgav under eget navn en betænkning over bondestandens forhold, og både stil og skrift peger klart hen imod, at han står for udfærdigelsen af den supplik, der først fik 17, siden 20 fynske sognes tilslutning.

24. Journalsag 1769/30, jfr. Claus Bjørn: Den jyske proprietærfejde, Historie, Jyske samlinger, ny rk. XIII, 1979 s. 12ff.

25. Geistler, Eskær til Rosenkrantz 28. august, Lassen, Astrup til samme 2. september, Bornemann, Jungetgaard til samme 3. september, Stiernholm, Kjeldgaard til samme 9. september, Müller, Hegnet til samme 13. september, Quistgaard, Nørgaard til samme 18. september og Biørn, Grinderslevkloster til samme 26. september 1768, journalsag 1767-68/574. Peder Friis til samme 14. november 1768, journalsag 1767-68/662.

26. Journalsag 1769/232.

Yderligere vides det om ham, at bønderne i Ulbølle i deres konflikt med Jens Lange benyttede ham som juridisk konsulent og koncipist.²⁷

I hovedparten af tilfældene er det imidlertid umuligt at afgøre 1. hvem der har konciperet skrivelsen og 2. hvorvidt den, der har opsat supplikken også er op-havsmand til indholdet, valget af argumenter, stil o.s.v. For ganske enkelte af reaktionerne gælder det, at de efter såvel ydre fremtræden som opbygning og stil er affattet, om ikke af en af de underskrivende bønder, så dog ihvertfald meget nær på det lokale miljø, hvis klager og forhåbninger afspejles. Supplikken fra Lomborg sogn, Skodborg herred, har et sådant præg og gengives her såvidt mulig ord- og bogstavret:

Stoer Mægtigste Monark og Ene Volds Herre
Kong Christian den 7^{de}
Konge til Danmark og Norge De Venders og Gotters Konning, Hertug
Udi Slesvig Holsteen Stormarn og Ditmarschen, Greve udi Oldenburg og Del-
menhorst etc.

I allerunderdanigste ydmyghed taker vi fattige Undersaatter vore Naadige Herre og Konge at vi maa nyde den glæde og ære at give vor trang til kiende med at giøre et Ringe og Sandfærdig Svar paa forordningen af 15. April som først er os Bekientgjort d 29 Maj.

Den Bonde som er Nogenledes I stand, naar hand da ved Døden afgaar eller formedelst Alderdom ey kand beside sin gaar, Om der da er Søn som faar gaarden – Da ved Proprietairen – at sætte Indfæstningen saa høyt og landgilden forhøye – At de kand faa det lidet som kand være tilgode. Er det saa der kand blive skarp grøde – og Creaturet i slæt Pris, saa er Gaarden snart Øde. Naar det lidet som kand være til gode er udgivet forud – saa er der hverken til Kongen eller Husbonden. Derudi ombedis vores Naadigste Majestæt vilde af faderlige omhu forandre det for vores og landets gavn.

Vi fattige haartplagede under Proprietairens Magt med Hovarbeide at giøre maa Billig lignes ved de ægyptiske trælle for det strænge os Paalignede Hovarbeide. Vi kand ey drive vore gaarde som fuldkommen som havt fornøden giøres. Ja vi maa gud Beder os saa sant gribe til det Syndige Midel at arbeide om Sabatten og for at nære os. Hvorfor vi fattige og Eenfoldige Undersaatter hiertelig vemodig og ydmygst indstiller os under vores Naadige landsens fromme faders Mildhed og Barmhiertighed – og udbeder os efter hans Majestets villie noget hielp imod dette. Jo længere jo stærkere Hoveriets Plage vi skyldigst taker og taaler hvad os derimod Paalignes –.

27. Journaliserede forslag..1767-73 nr. 450, Povl Hansen: Jens Lange og hans Bønder, Aarvog for dansk Kulturhistorie 1892 s. 33. Det forekommer umiddelbart tiltalende, at Schouboe i sin egen betænkning stort set gentager de synspunkter og forslag, han har ført i pennen for bønderne!

Vi fattige under saatter i Aller ydmygste underdanighed Begierer at vi maa nye tienderne self. Maa Bonden nyde den Glæde – Da bliver det landets gafn –

Hvad den Artikel af Forordningen angaar om fællesskabet – Da er der en heede i Lomborg Sogn kaldes Cron Heede som haver været til Lomborg Sognekæmænds Biering af arrilds tid. Nu er den os af Baroniets forvalter Andr(e)as Bræmer forbuden under stor straf at hværken maa grave eller slaa lyng derpaa hvorfor vi haaber deres Naadigste Majestet forsvares os og skaffer os den Ret os kand tilkome –

Vi fattige Under Saatter lever i F(or)ventning af hans Naadige Majestets for os en Naadgunstig Resolution.

Dette I underdanigste Bekræfter vi 35te Mand for heele lomborg sogn Den 24 Junj 1768

(35 signaturer, heraf 34 underskrifter, 1 anfører 3 bogstaver. Mellem dem er skrevet: Ribes Stiftt – Bøfling Amt, Skodborg herret Lomborg Sogn).²⁸

Reaktionen fra Falsters 6 godser var ført i pennen af en Morten Smed, Nørre Alslev, der også i den senere konflikt mellem bønder, godsejere og amtmand markerede sig som leder og »indpisker«.²⁹ Men bortset fra disse enkelte tilfælde er det vanskeligt, for ikke at sige umuligt at finde frem til pennesfæreren og hans rolle – den simple renskrift eller forskellige grader af egentligt forfatterskab. Gennemgående fremtræder reaktionerne i stil og udstyr, der ikke afviger synderligt fra den korrespondance, man finder i arkiver fra tiden. Der er en række tilfælde, hvor udformningen af supplikkerne peger på slægtskab eller direkte samme forfatter helt ned til verbaloverensstemmelse, således 9 supplikker fra Thy, 3 ansøgninger om tiendeafløsning fra Vestfyn og tilsvarende 2 supplikker om samme spørgsmål, den ene undertegnet af 4 sogne i Salling, den anden af 7 sogne i Fjends herred. 25. juni 1768 søgte repræsentanter fra 4 godser under Vallø stift om tiendeafløsning ved påbud og erklærede sig villige til at betale i penge det beløb, som »De højstbydende og høje herrer« måtte finde rimeligt – 11. juli indgav bønderne i Jersie og Solrød en supplik med samme indhold og formulering. Det er naturligvis forhold, der peger mod udefrakommende medvirken ved selve udfærdigelsen.³⁰

28. Journalsag 1767-68/264. Skriverhånd og formuleringer viser adskillig lighed med den udaterede, men lidt tidligere modtagne, supplik fra Bøvling sogn, journalsag 1767-68/140, refereret 15. juni.

Man noterer sig antydningen af pietetistisk præget sprogbrug, hvad der næppe, uanset hvem forfatteren end er, kan overraske i denne af det pietetistiske røre prægede del af Jylland, jfr. F. Elle Jensen: *Pietismen i Jylland* (1944) s. 78f.

29. Povl Hansen: *Bonde og Herremand*, Aarbog for dansk Kulturhistorie I, 1892 s. 26ff.

30. Journalsager 1767-68/253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260 og 261 (Thy), der alle afsluttes med angivelse af navn og bopæl på den, til hvem den forventede resolution om lettelse i hoveriet og afløsning af tienden kan sendes. Nr. 257 (Skjoldborg sogn) stammer fra en anden skriverhånd end de øvrige, følger opstillingen til slut, men har intet navn sat under. Journalsager 1767-68/244, 245 og 249 (Vestfyn), nr. 281 og 352 (sogne i Salling og Fjends herred), nr. 229 og 230 (Vallø stifts godser og Jersie-Solrød). Disse overensstemmelser helt ned i ordret lighed i passager er naturligvis

Amtmanden over Skivehus amt, Verner Rosenkrantz, fik Sallingbøndernes store supplik af 3. juli til betækning. Supplikken, der var forsynet med 66 underskrifter fordelt på 7 godser, beklagede sig over tyngende hoveri, herunder forpligtigelse til at drive ikke besatte fæstegårde og arbejder på hovedgården som vask og klipning af får m.v., ønskede tiendeafløsning mod en fast pengesum og bad om indførelse af arvefæste. Skrivelsen omfatter 5 ret tæt skrevne foliosider og er ganske skarp i sin argumentation – man er vidende om, at denne henvendelse vil bekomme præster og godsejere ilde, men bonden har nu gået i frygt med sine forhåbninger så længe, at han endelig tør fremsætte dem for Kongen, også fordi han frygter, at hans tilstand yderligere vil forværres. Rosenkrantz tilkaldte umiddelbart efter modtagelsen af kollegiets skrivelse de bønder, hvis navne stod under ordnet godsvis under formlen »af... gods trællebønder een for alle og alle for een«, og de fik gods for gods stillet følgende 6 spørgsmål:

1. Var de fæstebønder under det pågældende gods?
2. Var hoveriet nu mere omfattende end tidligere, omfattede det flere former for arbejder end tidligere?
3. Vidste de, hvem der havde skrevet klagen?
4. Har de selv skrevet klagen under?
5. (der forudsætter benægtelse af 4) Ved de noget om, hvem der så har sat deres navne under?
6. Var de opfordret af deres medtjenere på godset til at klage?

Lysten til at svare var ikke overvældende. Jungetgaards repræsentanter, ialt 26, gik i stå ved spørgsmål 3, hvor Rosenkrantz noterede: »Efter som de langt om længe ingen svar kunne faaes enten fra eller til, maate det forbigaaes«. Hegnets 8 underskrivere ville ikke svare på, hvem der havde forfattet klagen, men ved afhøringen af bønderne fra Nørgaard synes Rosenkrantz at være kommet i nærheden af ophavssituationen. På spørgsmål 4: »Langt om længe svarede Christen Henriksen og Jens Henriksen, at de havde underskrevet den. De andres navne var underskrevet af andre uden at de havde hørt klagen eller veed, hvad den var skrevet« og videre, »Jens Henriksen svarede, at han havde faaet een til at skrive klagen og det var hans sag«. Iøvrigt erklærede man bredt ukendskab til indholdet, læse eller skrive kunne man ikke, ej heller vidste man, hvem der havde skrevet klagen. Hoveriet var ikke mere tyngende end det havde været tidligere – kun ønsket om tiendeafløsning fastholdtes fra alle 7 godsers repræsentanter. Det kom også frem, at nogle havde været tilkaldt til henholdsvis Rybjerg mark og Ilbjerg mark for at skrive under og at klagen var kommet fra det nærliggende Torum sogn til Kjeldgaard – det nordligste gods.

Amtmanden kunne i sit svar til Generallandvæsenkollegiet blot konstatere, at

intet bevis og kan naturligvis bero på lån af forlæg til afskrift. Al sandsynlighed taler dog for, at man for forskellige lokaliteter har henvendt sig til en og samme person som forfatter af supplikken, jfr. note 24-27.

forordningerne af 20. februar 1717 og 7. september 1736 ikke var fulgt af den iøvrigt ukendte koncipist, og at kun Hegnets bønder synes at have årsag til visse af klagepunkterne. Iøvrigt måtte man erkende, at der var en del personer, der befittede sig på at tage penge fra bønderne og som på forskellig måde ophidsede almuen.³¹

Trods den iværksatte undersøgelse lykkedes det ikke at få afsløret forfatteren til supplikken og på baggrund af de afgivne forklaringer var det umuligt at skønne om, i hvilket omfang påstandene i klagen virkelig dækkede bøndernes opfattelse. Da imidlertid afhøringen af de 26 underskrivere fra Jungetgaard gods var afsluttet, ønskede disse at føje til: »at de kendte ikke deres husbonde og vidste ikke hvordan han ville blive. Tienderne ønskede de at faa for penge, hvorfor de, og for at faa lindring i hoveriet, havde afgivet deres ansøgning«.

Den situation omkring reaktionernes tilblivelse som afspejles i ovenstående undersøgelses kummerlige resultat må føre til, at gennemgangen af bondereaktionerne 1768-69 koncentrerer sig om 1. hvilke konkrete spørgsmål, reaktionerne behandler og 2. hvilke typer af krav, ønsker eller klager, der fremsættes i forbindelse med de behandlede spørgsmål. Det forekommer alt for usikkert at føre en analyse videre f.eks. på stilmæssige karakteristika, ejendommeligheder i ordvalg eller at se nuancer i samfundsopfattelsen ud fra detaljer i argumentationen. Hertil må man også føje, at supplikken pr. definition var en underdanig bønfoldelse af den enevældige altformående monark. Det forhindrer ikke, at de talrige, bredt formulerede loyale tilkendegivelser *kan* dække underskrivernes opfattelse af Kongen, men de samme formuleringer kan findes, når vognmandslauget i en købstad anklager omegnens bønder for ved uberettiget kørsel at tage næringen fra dem!

Bondereaktionerne fordeler sig for langt størstepartens vedkommende på følgende tre hovedtyper:

1. Egentlige besvarelser, mere eller mindre udførlige, på forordningen af 15. april 1768, til dels, men ikke overvejende, med henvisning til konkrete og lokale forhold.
2. Klager over hoveri, hyppigt suppleret med andre klagepunkter, især tiendeydelsens nuværende form, med henvisning til konkrete og lokale forhold og med anmodning om forandring i de omklagede forhold med udgangspunkt i forordningen af 15. april 1768.
3. Anmodning om tiendeafløsning med udgangspunkt i forordningen af 15. april 1768, dels tiendeydelsen generelt, dels præstetienden og i sidste tilfælde normalt med henvisning til konkrete og lokale forhold.

Den første gruppe omfatter ialt 11 af de 78, der indgår i undersøgelsen, den anden er den hyppigst forekommende med ialt 33, mens de rene tiendesupplikker tæller 25. De resterende 9 fordeler sig på forskellige emner, f.eks. udskiftningssagen fra

31. Journalsag 1767-68/574.

Rødovre og den store falsterske bondereaktion med baggrund i bøndernes fortørnelse over efter deres mening uberettiget at være afhændet af kronen til private godsjeere ved auktionen over ryttergodset. Det er gennemgående, at afsenderadressen for reaktioner af type 1 og 3 er sognet (sognene), mens de supplikker, der har hoveriet som hovedemne typisk og naturligt har godset som ramme for tilkomsten. Den første gruppe, af hvilken den foran gengivne fra Lomborg er et eksempel, koncentrerer sig om den nordlige del af det senere Ringkøbing amt, de to vendsysselske reaktioner og den flere gange nævnte fynske besvarelse med auditør Schouboes hånd.

Klager over tiendeoppebørselsmåden og ønsket om ændring heri enten gennem ændring til ydelse i skæppen eller ved konvertering til en fast pengeafgift indgår i så godt som alle bondereaktioner, og et betydeligt antal koncentrerer sig som foran nævnt alene herom. Tiendeydelsen i dens traditionelle form var, helt bortset fra selve afgiften som sådan, utvivlsomt opfattet som en generende byrde for tiendeyderne og som en særlig belastning netop i den for bondens hele økonomiske situation så afgørende fase i arbejdsåret. Men det spillede formentlig også ind, at Generallandvæsenskollegiet 7. maj tilskrev landets biskopper, at det var Kongens vilje, at gejstligheden skulle overlade bonden tienden in natura mod en fast ydelse, enten af korn i skæppen eller i penge, hvilket dog i begge tilfælde skulle fastsættes ved begge parter – tiendeydernes og -nydernes – frivillige samtykke. Adskillige af reaktionerne går da også alene på spørgsmålet om præstetienden. Yderligere var bistand ved indgåelse af tiendeafløsningsaftaler sat som en af hovedopgaverne for landvæsenskommissærerne i den instruks, som kollegiet udstedte 1. maj. Disse udspil sammen med forordningens klare tilkendegivelse af den kongelige vilje til at ændre på de eksisterende vilkår har formentlig let kunnet resultere i den opfattelse hos bønderne, at Kongen/kollegiet havde bestemt, at ydelsen i dens traditionelle form skulle afskaffes og at dette ville indebære en lettelse for bønderne. Supplikken fra 6 sogne i det tidligere Koldinghus rytterdistrikt takkede først for beslutningen om at hjælpe bonden på dette punkt, »og for det andet aflægger vores hjertelige og inderlige taksigelse, naar samme alvorlig maatte blive iværksat«, mens bønderne i Jersie og Solrød ønskede bestemt fra kollegiet, hvilken afgift, der skulle erlægges i penge som afløsning for den sædvanlige ydelse. Bønderne i St^c Anst vest for Kolding havde forhandlet med deres sognepræst om afløsning, men uden resultat. Nu bad de Kongen gribe ind og ordne sagen: »I anledning af Deres Kongelige Majestæts allernaadigste forordning, at bonden skulle beholde sin tiende for Penge...«. ³²

Bønderne ønskede tienden in natura afløst mod en pengeafgift, tiendeydelse i skæppen, dvs. det aftærskede korn, blev ikke foreslået i supplikkerne. Klagerne over den eksisterende oppebørselsmåde gik igen fra supplik til supplik og kan rubriceres i følgende kategorier:

32. Fogtmans reskripter. Om tiendespørgsmålet generelt se Jacob Mandix: Haandbog i den danske Landvæsensret, 2. udg. I, (1813) s. 430ff. Journalsager 1767-68/113, 229 og 248.

1. Høsten blev forsinket, når bonden skulle afvente tiendetællernes ankomst, og man risikerede at den øvrige høst tog skade.
2. Tindedællerne udtog det bedste korn.
3. Ydelsen af tiende in natura berøvede bonden foder og gødning og bidrog herved yderligere til at forringe hans økonomiske situation.
4. Transporten af tiendekornet derhen, hvor tiendejeren ønskede det leveret, var en belastning for bonden i den allertravleste tid.

I en række tilfælde rummede bondereaktionerne et konkret bud på den afløsningssum, bønderne mente at kunne betale, og den strakte sig fra 4 mark 8 skilling på Hindsholm, Fyn, til 1 rigsdaler på Vinderslevgård gods mellem Silkeborg og Viborg pr. tønde hartkorn. Nørre Nissum sogn foreslog dog en anden beregningsmetode, idet bønderne her tilbød at forrente henholdsvis konge- og kirketiende af det beløb, de sidst var blevet handlet til, nemlig 2000 og 2200 rigsdaler. Disse beløb skulle forrentes med 4%, men man tilbød dog, hvis markedsrenten havde været højere ved sidste overdragelse, at gå op til 5%.³³ Under baroniet Scheelenborg var det i juni 1768 ført forhandlinger mellem herskab, gejstlighed og tiendeydere om afløsning, men bud og modbud var langt fra hinanden. Bøndernes tilbud var 4 mark 8 skilling, fra et andet sogn 6 mark, men de blev mødt med et krav om 3 rigsdaler 3 mark pr. td. hartkorn. Martofte by anførte i deres supplik yderligere, at deres repræsentanter ved forhandlingsmødet var blevet tvunget til at bevidne, at tiendetagningen hidtil var foregået lovmæssigt og uden fornærmelse af bønderne. Dette tog man nu afstand fra og hævdede, at kornet havde stået 8 dage på marken for at afvente tiendetagernes ankomst.³⁴ På Mors var bønderne ved transporten af tiendekornet direkte blevet chikaneret af deres gods- og tiendejere, således som det blev fremstillet i supplikken fra de 6 sogne: ».. Niels Amidtzbøll til Nanderup som ejer Flade kirke har sidste aar samme kirketiende paa kærven, og for at gøre sognets beboere fortræd, fordi de ikke kunde føje sig efter hans villie, har han ladet nogle af Flade by køre deres tiende til en øde gaards lade som hans broder ejede i Jordsby, hvorfra han siden ved samme bønder ved hov-arbejde har ladet dem igen køre og hjemføre til Nandrup, endskønt fra Flade til Jordsby er hen imod 3 fjerdinges vej! Men fra Flade til Nandrup 1 fjerdinges vej.«³⁵

Mens bondereaktionerne i tiendespørgsmålet formulerede sig ganske konkret med ønsker om forandring i den bestående tilstand, var forhåbningerne anderledes vagt, omend utvetydigt i tendens, udformet vedrørende hoveriet. I forskellige variationer gennemspilles temaet: Vi tynses af hoveriet og vi beder om at få det lettet. Hoverispørgsmålet indtager en betydelig plads i supplikkerne, og hvor de,

33. Journalsager 1767-68/182, 354 (Vinderslevgaard) og 185 (Nr. Nissum).

34. Journalsager 1767-68/182, 183 og 184. Nr. 181 (Munkebo og Dræby), der ikke som de tre foregående henhørte under baroniet Scheelenborg, omhandler en tilsvarende mislykket forhandlingsituation.

35. Journalsag 1767-68/605.

som i gruppe 1 og 2, behandler flere sider af bondens vilkår, fylder fremstillingen af hoveriet og de gener, det påfører bønderne, normalt den største plads.³⁶

I selve beskrivelsen af det tyngende hoveri kan man udskille tre gennemgående elementer i argumentationen, som med de naturlige lokale forskelligheder repeteres i supplikkerne:

1. Hoveriet er meget større nu end tidligere.
2. Hoveriet omfatter ikke blot det egentlige avlingshoveri, der er tungt nok, men også små- eller plyshoveriet, og det er ikke mindst her, forøgelsen har fundet sted.
3. Det svære hoveri belaster bonden med ekstra udgifter til tjenestefolk osv., hvilket atter betyder, at han må forsømme sin egen bedrift til skade for sig selv, sit herskab og for staten.

Det er bemærkelsesværdigt, at der tilsyneladende sondres ret klart mellem det egentlige avlingshoveri, der kun hvor der er tale om udvidelser af det dyrkede areal giver anledning til bemærkninger, og så små- eller plyshoveriet, der ofte beskrives udførligt både med hensyn til karakter og omfang. Denne vægtning i bondereaktionerne fortjener en vis opmærksomhed, da vi er dårligt stillet med hensyn til viden om organisation og omfang af hoveriet før ca. 1770. For tiden derefter foreligger et betydeligt materiale til belysning af både omfang og vægt af de enkelte arbejder, men for tiden før indsendelsen af generalhoverireglementerne efter forordningen af 6. maj 1769 er der først med en undersøgelse af forholdene på Egeskov gods på Fyn opstillet en beregning af hoveriets udvikling fra ca. 1688 til ca. 1770. Den viser, at der for hver hoveriydende bonde skete en stigning på mellem 50 og 100% i henseende til hovedgårdsareal, der skulle drives ved bøndernes arbejdskraft. Men der foreligger ingen muligheder for i lighed med den i det pågældende arbejde anvendte metode at belyse udviklingen i småhoveriet. Den udførlighed med hvilken bondesupplikkerne klager over stigende arbejde ved siden af avlingshoveriet kunne tyde på, at bønderne ihvertfald på det korte sigt opfattede forøgelsen som mest udpræget på denne type hoveri.³⁷

Bønderne under Lerkenfeldt i Himmerland påstod, at de ydede 200 arbejdsdage årligt af gårde på 3 tdr. htk., men hovedgårdsmarkerne var også udvidet til det

36. Den simple forskel i den plads, der tilmåles henholdsvis hoveri og tiende, belyses klart i supplikkerne fra Thy, se note 30, og i den store supplik fra de 7 sallingske godser, journalsag 1767-68/356.

37. Lotte Jansen: *Hoveriet til Egeskovgaard* (1977) s. 61ff., jfr. Gunnar Olsen: *Hovedgaard og Bondegaard* (1957) s. 148ff. Stigningen i antallet af huse i perioden, der f.eks. også bekræftes af en supplik fra Nørhå sogn i Thy, journalsag 1767-68/259, burde egentlig have betydet, at gårdfæsterne var mindre belastet med denne type arbejde, der normalt varetoges af husfæsterne, jfr. klagen fra Gl. Køgegaard, journalsag 1767-68/131, der bebrejder godsforvalteren, at gårdfæsterne skal udføre arbejder, der hører under husmandshoveriet. Men hovedparten af reaktionerne hidrører som vist fra Jylland, hvor stigningen i husantallet var mindre end på Sjælland. F. Skrubbeltrang: *Det danske landbosamfund 1500-1800* (1978) s. 230f, fremdrager en specifikation af en gårdfæsters hoveri til godset Nandrup på Mors fra 1734, der bl.a. rummer deltagelse i håndlangerarbejde ved reparation af hovedgårdens bygninger.

dobbelte i den nuværende ejers tid (siden 1744). Fæsterne under Kabbel gods ved Lemvig hævdede, at de brugte 140 dage årligt, hvoraf 35 var spanddage, og de klagede bl.a. over at skulle drive 2 bondegårde på 7 tdr. htk., der var lagt ind under hovedgården. Fæsterne under Ulstrup gods i Janderup i Thy anførte ligeledes, at de nu skulle drive jorder, der var blevet lagt ind under hovedgården.³⁸

I supplikken fra de 7 godser i Salling hed det efter en kort indledning: »Det er ikke alene med hovedgaardens mark drift og avl vi har at gøre; som dog nogenlunde kunde bestrides og overvindes, naar vi der med maatte være frie. Men hoveriet er nu idenne tid voxet til saa høj og utaalelig en højde med extra arbejde, saa at Proprietairerne eller deres tjeneste folk nu fast ikke ved selv at skal forrette nogen ting, med mindre de der til skal tilsige og bude bønderne..«, hvorefter følger opregning af ekstraarbejdet: kørsler, vask af klæder og af får og hjælp ved klipning af de sidste, staldtjeneste, alle slags håndlangerarbejde og bistand på hovedgården til daglige gøremål både ude og inde. Samme klager lød fra de falsterske godser, hvor naturligvis også nyindretningen af hovedgårdene efter auktionen krævede indhegnings- og grøftningsarbejde, og fra Vendsyssel klagede man over at skulle betjene tømmermænd, tækkemænd og muremestre på disses arbejde på hovedgården.³⁹ På Nørre Vosborg gods betød et nyanlagt teglværk arbejde med såvel kørsel som med håndlangerbistand på værket, på Ørum i Thy var det et kalkværk, der væsentligst blev drevet ved bøndernes arbejde, mens det nu var indført at mergle hovedgårdsmarkerne på Lyngholm sammesteds, hvorfor bønderne skulle hente merglen og senere sprede den på markerne.⁴⁰

Ikke mindst fra Thy lød der klager over, hvorledes hoveriet belastede bønderne gennem den høje løn til de tjenestefolk, det af hensyn til hoveriet var nødvendigt at fæste. Skjoldborg sogn, der var fæstere til Todbøl, hævdede, at man gerne betalte 6 til 8 mark pr. td. htk. i hoveripenge, selvom det egentlig var mere, end man kunne yde, da karle var så sjældne og dyre at få. Der var endog store bondegårde, hvor der hverken holdtes karl eller dreng – selv pigelønnen var steget til 10 daler årligt »foruden andre friheder, dem maa accorderes, om de skal faaes«. ⁴¹ Hoveriet betød derudover, at bonden måtte forsømme sin egen bedrift og det ikke mindst i de travleste perioder, hvor man måtte undvære arbejdskraften til hovarbejdet. Som type på argumentationen i bondereaktionerne vedrørende hoveriet kan gengives Sønderskov fæsteres klage til godsejeren, der kort

38. Journalsager 1767-68/247, 179, 260. Den sidste supplik anfører ligeledes som en medvirkende faktor til det øgede hoveri, at nogle af bønderne er blevet hovfrie mod en aflønningssum. Dette var ikke mindst udbredt i Jylland, hvor den spredte bebyggelse og mindre arronderede godsstruktur i almindelighed gjorde det fordelagtigt for såvel gods som fæster at lade fjerntboende betale hoveripenge, jfr. også journalsag 1767-68/253 og F. Skrubbeltrang: Hoveriindberetninger som Kilder til dansk Landbohistorie, Fortid og Nutid XIV, 1941 s. 22.

39. Journalsager 1767-68/356, 91, 101, 154.

40. Journalsager 1767-68/141, 255 og 256.

41. Journalsag 1767-68/257, jfr. Johan Hvidtfeldt: Stavnsbaandet, Vejle Amts Aarbog 1938 s. 4ff.

efter gentoges til amtmand og Generallandvæsenskollegium: »Vores overmaade strenge og ubarmhertige, usædvanlige hoveri bestaar udi, at vi lod os først tillukke at grave, ørke og dyrke gaardens tørv og klyne paa Tirslund rettigheder og hjemføre og indbringe til hovedgaarden, nemlig hver helgaard at forskaffe et fag tørv foruden anden brændsel. Men denne tilløkkelse blev jo os en foresat skyldighed, ja med trussel af Deres betroede under tvang og udpantning skulde continuere sligt aar efter aar uden modsigelse, hvilket vi endog som bekendt hidtil har fuldkommet, ja har maattet holde til hove med folk, heste og vogne til midnat, dag ud og dag ind, at røgte ovenstaaende tørv og til hovedgaarden at hjembringe den, som var én stiv og stærk mil, vores bæster og vogne til største ruin, tab og skade og os til ødelæggelse.

End mere har Deres Velbyrdighed en eng udi Nørbølling enge paa 46 dagslet, som vi tilligemed 80 dags plovning paa Grundbækgaards ejendom maa dyrke og ørke med plovning, sletarbejde og videre. Desuden skal vi absolut efter ordre ikke aleneste reparere møllen, men endog ørke, dyrke og hjemføre det dertil behøven- de ildebrændsel, endog til en der i møllen bosiddende enke skal levere og ligesom forbemeldte ørke, dyrke og hjemføre hendes brændsel, ligesom og at vi uden mindste modsigelse skal opbygge, reparere og istandholde Boelshusene, skovhu- set Kokkenborg og et nyt hus ved Stærgaard. Item og vi arme fattige trælbønder har og i dette aar maattet skove tre gange saa meget træ som vi plejer aarligt at gøre. Tillige maa vi og toe gaardens faar og klippe dem, ja renholde borggaarden med skøllen og skovlen, uanset vores hovedveje er efter maal 6000 skaar eller ungefær tvende store mile.

Men Gud hjælpe os og lindre vores møjsommelige og haarde træ- og plidsar- bejde. Det sidste er endnu det værste, der er tilbage at melde om. Vi har endog vaaren nødtvungen til i vores bedste rugsæd at gaa fra vores eget arbejde og rugsæd til Deres, vores husbonds og herskabs, ny anlæggende grobe ved Deres enge, os til tab i vores avlingsdrift og muligt Dem til ingen fordel, men dog har staaet derudi vand og kuld vores helbred tillige med tab, ligesom og med digen ved Høkoblet. Naar vi i høsten skal gøre hoveri, skal vi selv med folk, koner, piger, heste og vogne holde dag ud og dag ind, hver dag til midnat, og derefter vores vogne og madposer indlaaset i laden, og vi arme mennesker har maattet gaa og patrouillere om natten omkring i gaarden; vores bæster og i mængde indsluttet udi en saakaldt svinehauge, hvor ikkum er lidet eller slet ingen græs- ning til saa mange bæster. Ligesom og med møgagen fra solens opgang til solens nedgang uden ophold, og straks derefter om morgenen tidlig igen dertil at tiltræ- de med sultede og forhungrede bæster. Ligesaa maa vi og til totaliter ruin og strikte imod den derom allernaadigst udgangne forordning absolut betale familie skat, nemlig af hver karl 2 mark og 4 skilling og af hver pige 1 mark og 2 skilling.

Og skal saadan hoveri og plidsarbejde continuere mere, end vores forfædre enten haver gjort eller tilsagt var, maa vi arme bønder jo som meldt totaliter med koner, folk og børn tillige med bæster og vogne blive ruinerede, og desformedelst ikke kan blive i stand til enten at betale de kgl. kontributioner og langt mindre

kan have det daglige ophold til fornødenhed, men maa befrygte os med bettelstaven at gaa fra vores gaarde og ejende med koner og umyndige børn os til største elendighed. Altsaa er vi aarsagede herved at indfly ikke aleneste med underdanigste bøn og begæring at befries for ovenstaaende haarde og strenge hoveri...«.42

Den nøje udpensling af hoveriets besvær, dets omkostninger for bonden i form at overførsel af arbejdskraft og følgelig misrøgt af egen bedrift går igen for supplik til supplik, når det drejer sig om hoveriet. Det er som om bondens hele relation til godset hyppigt snævres ind til hoveribyrden, ligesom klager over andre forhold, her skattepåligning på folkeholdet, så at sige hæftes på spørgsmålet om det tyngende hoveri. Forordningens paragraf 4, der stillede indførelsen af arvefæste i udsigt, blev hilst velkommen i de reaktioner, hvor bønderne tog hele forordningen op til drøftelse (gruppe 1). Arvefæstets indførelse ville fremme lyst og vilje til at forbedre gård og avling, når man fik sikkerhed for, at indsatsen kom bonden selv eller hans arvinger til gode og ikke blev inddraget af godsejeren gennem en forhøjet indfæstning. I forhold til hoveri og tiende er det dog kun ringe plads, der tilmåles arvefæstet, og ønske om selveje fremsættes kun i to supplikker – den falsterske, hvor man havde haft auktionen og havde håbet på at købe sig selv, og fra fæsterne under Nebbegaard i Gaarslev nær Fredericia, hvor bønderne har været naboer til selvejerne i det tidligere Koldinghus rytterdistrikt.⁴³

Iøvrigt strejfer reaktionerne forskellige spørgsmål, gennemgående i forholdet til godsejeren. Der var i forordningen nævnt, i mere ubestemte vendinger, at kollegiet skulle beskæftige sig med fastsættelsen af landgildeniveauet, og i flere reaktioner klages over for højt ansat landgilde i forhold til gårdenes ydeevne.⁴⁴ Inddragelse af jord uden godtgørelse i form af nedsatte afgifter, hård behandling i almindelighed (således under Classen på Frederiksværk gods) og indskrænkning i traditionelt tillagte rettigheder, som eksemplificeret i supplikken fra Lomborg sogn, fremdrages i reaktionerne bestemt af de lokale omstændigheder.⁴⁵

Det er imidlertid gennemgående, at bondereaktionerne synes ret nøje afstemt efter det udspil, der var sket med forordningen af 15. april 1768. I den blev det markeret som Kongens ønske, at hoveriet skulle lettes og tiendeydelsen forandres til lindring for bonden – og hertil svarer bøndernes reaktioner i form af supplikker. Som tidligere nævnt var der året forinden fra adskillige områder i Jylland tilkendegivet en utilfredshed med ekstraskatten, til dels samme lokaliteter som

42. Journalsag 1767-68/572, jfr. Poul Bjerger: *De Sønderkov Bønder*, Aarvog for dansk Kulturhistorie VI, 1896 s. 167ff.

43. Journalsager 1767-68/91, 1769/63. Se note 28.

44. Journalsager 1767-68/143, 154 (i disse også klager over stigende indfæstninger), 256, 260, 261, 358. Bønderne i Ørum-Lodbjerg under Vestervig betalte ikke landgilde, men ydede i tærskpenge 3 rd. årligt pr. plov samt 6 tærskedage og 6 skålpund hør pr. plov i afgifter, hvad ligeledes var for højt ansat, journalsag 1767-68/255. Også i gentagelsen af den fynske betænkning fra december 1768 med 20 sognes underskrift klages der over landgilden, journalsag 1769/43.

45. Journalsag 1767-68/259, 1769/45 (en af de utallige klager fra Nørholm gods), 48, 66 (Frederiksværk gods), jfr. journalsager 1767-68/ 131, 179, 180.

de, der nu optrådte med klager over hoveri og tiende. Ekstraskatten var ikke ophævet, men den blev kun i ganske enkelte tilfælde berørt i reaktionerne.⁴⁶

Bag selve bondereaktionerne 1768-69 kan man ane omridsene af en stigende tilbøjelighed til konfrontation mellem bønderne og deres lokale modparter, godsejere og til dels præsterne (for en del af tiendens vedkommende). Forhandlinger om tiendeafløsning var indledt *inden* reaktionerne f.eks. under Scheelenborg på Hindsholm, i St^c Anst ved Kolding og i Finderup ved Viborg. I Ørum-Lodbjerg i det sydlige Thy havde bønderne forhandlet sig til rette med sognepræsten, magister Humble, og nu ønskede de også afløsning af konge- og kirketiende, som ejedes af godset. Noget tyder ligeledes på mislykkede forhandlinger, når gårdmændene i Orte på Vestfyn i deres supplik om tiendeafløsning anmoder kollegiet om ikke at bestemme afløsningssummen på grundlag af præsternes skøn!⁴⁷

På Vinderslev gaard gods havde fæsterne forinden udfærdigelsen af supplikken 6. august forhandlet med ejeren, assessor Bredahl, om afløsning af såvel hoveri og tiendeydelse, men denne havde erklæret at ville afvente »hvad forandring som skete med andre proprietairer og jordegodsejere«, og på samme tid henvendte bønderne under Sønderskov og Estrup godser i det sydvestlige Jylland sig først til herškabet, for derefter at gå til amtmand og kollegium.⁴⁸

Egentlig konfrontation udvikledes på Falster, på Rødkilde gods og på det tidligere fynske rytterdistrikt, bestemt af lokale forhold. En henvendelse fra sognepræsterne i Anst herred nær Kolding fra sommeren 1768 afspejler tydelig frygt for konflikt, idet man bad om bistand fra regeringens side for at sikre præsterne deres retmæssige indkomst: »Da nogle bønder her i herredet, i anledning ad den da bekjendtgjorte kongelige forordning af dato 15. april d.a. dens 6te post allerede har ladet sig forlyde, at de, endog i dette aar, ikke ville give de berettigede tiende-tagere en eneste kærnetiende in natura, fortrøstende sig til den foregaaende foranstaltning med tiende..«, og længere vest på i samme del af Jylland klagede ejerne af Kjærgaard, Sneumgaard, Krogsgaard, Endrupholm, Nørholm, Lunderup, Estrup og Bramminge over bøndernes genstridighed: »Siden bønderne i almindelighed ved forordningen af 15 April sidst om landvæsenets forbedring, dens urette og vrang forstaaelse, hvorudi de udredes mueligen af andre ildesindede blive styrkede og hildede, ere blevne saa opbragte og genstridige, at man saa godt som ingensteds kan komme med dem, eller faa vores avling og arbejde dreven eller fremmet, saa at vi fast ikke vide, om vi eje noget eller ikke...Saa er vores allerunderdanigste begæring, at deres kongelige Majestæt allernaadigst ville for godt befinde, at lade en ordre cirkulere i amterne hvorved bønderne maatte tilholdes, at forblive ved den pligt og lydighed, som de efter loven er skyldige ligesom forhen..«.⁴⁹

46. Journalsag 1767-68/154, jfr. note 42.

47. Journalsager 1767-68/182, 183, 184, 348, 158, 255 og 239.

48. Journalsager 1767-68/354, 391, 572.

49. Journalsager 1767-68/266, 286, jfr. Wøldicke, Visselbjerg (ved Varde) 18. august 1768 til »Hr. Etatsraad«, Diverse ujournaliserede sager, Generallandvæsenkollegiets arkiv.

Konflikter over hoveriet blev indberettet fra Sandholt gods på Fyn og amtmanden over Bøvling m.fl. amter havde vanskeligheder med at få bønderne i Borbjerg til at yde kørsel til reparation af sognets kirke. Og i indledningen til forordningen om hoveriet af 6. maj 1769 blev det som en af begrundelserne anført, at der hos bønderne havde dannet sig urigtige forestillinger om Kongens vilje og ønske med hensyn til hoveriforholdene.⁵⁰ Der var næppe tvivl om, at det blandt bønderne var en almindelig udbredt opfattelse, at der *var* lovgivet for tiende og hoveri, således at bondens ydelser lettedes. På Sønderkov gods indledtes klagen (ikke medtaget i forestående citat) med en påstand om, at bønderne ydede hoveri »strikte mod den allernaadigste lovs og forordnings bydende«, og tiendeyderne i St^e Anst bad Kongen om hjælp til at få loven om tiendeafløsning gennemført overfor en modvillig sognepræst, da bonden »skulle beholde sin tiende for penge«.⁵¹

Hertil må yderligere føjes en dimension i bøndernes opfattelse af situationen omkring forordningen af 15. april 1768, nemlig mistilliden til de lokale myndigheder, der forkyndte og håndhævede loven. Fæsterne under Lerkenfeldt gods havde indgivet en meget skarpt udformet supplik med klage over hoveriet, som afvistes af godsets besidder. Fra en nabo, Testrup til den lille gård Vesterris, fik vedkommende yderligere et smukt vidnesbyrd, men så føjedes til: »Det vil blive en betydelig sag og et farligt udfald, om bønderne bryder løs med det dem i almindelighed i denne egn over alt nogen tid have troet, nemlig »at de er hov og tiende og extra-skat frie, men proprietairerne forebygger, at anordningerne desangaaende blev ikke bekendtgjorte««, og amtmand Rosenkrantz, Skivehus amt, konkluderede på sin undersøgelse af omstændighederne omkring supplikken fra Sallinggodserne, at bønderne mente at være blevet lettet for hoveri og befriet for tiende in natura »og at øvrigheden med præster og proprietairer indeholde forordningen desangaaende, hvilket de offentlig i min præsence erklærede«.⁵² Fæsterne under Vadskærsgaard i Tørring sogn nær Lemvig anførte, at de befandt sig så langt fra Kongen, at deres godsejer var såvel husbond som konge for dem – hvad han befalede, måtte de finde sig i: »ja, det kan og ske, at om der kommer Kongelige allernaadigste forordninger, som er paa bondens bedste, da faar han den nepelig at høre, langt mindre nyder dem noget godt af«, og som eksempel henvistes til en forordning fra den foregående konges tid, der havde påbudt proprietærene at stille en hest for hver 9 tdr. htk. og hvor meningen havde været, at de også skulle bekoste den. Det fik bønderne aldrig at vide, så det blev dem, der måtte give 4

50. Journalsager 1769/144, 198. Også i forbindelse med St. Darum bønders klage over hoveriet til Kjærgaard kom det til hoverinægtelse, journalsag 1767-68/532.

51. Jfr. note 42, journalsag 1767-68/348.

52. Testrup til amtmand Hauch 13. august 1768, journalsag 1767-68/467, Rosenkrantz til General-landvæsenskollegiet 23. september 1768, journalsag 1767-68/574, jfr. for en senere periode den tilsvarende opfattelse hos bonden, Claus Bjørn: Den jyske proprietærfejde, Historie XIII, 1979. s. 12ff.

rdl. af hver td.htk. til leveringen af de pågældende heste og ovenikøbet føre dem til og fra.⁵³

Bondereaktionerne 1768-69 indgik til Generallandvæsenskollegiet, uanset om de oprindeligt var stilet til dette eller til Kongen.⁵⁴ Og der er adskilligt, der tyder på, at arten og omfanget af reaktionerne kom som noget af en overraskelse for det nydannede kollegium. De først indsendte supplikker blev ekstraheret, refereret og ekspederet efter normal administrativ praksis, hvilket betød, at sagerne tilstilledes den lokale amtmand til betænkning. Det skete således ved flere af hoveriklagene, og der er i kollegiets ekspedition af disse sager støtte for Edvard Holms karakteristik af kollegiet som »bondevenligt«, som når det i skrivelsen til amtmanden vedrørende Gl. Køgegaards bønders klage anfører, at »man har grund til at mene, at klagen begrundes i sandheden«.⁵⁵ På et møde i kollegiet 27. maj 1768 besluttedes det imidlertid, at sekretæren ikke fremover skulle ekstrahere de indkomne besvarelser foranlediget af forordningen og de senere cirkulæreskrivelser, men afvente, at hele materialet forelå. I løbet af de kommende uger henlægges flere og flere bondereaktioner, og mens supplikken om hoverilettelse fra Lundgaard gods' bønder blev sendt til amtmanden til betænkning, så reagerede kollegiet ikke på den få uger senere indkomne ret tilsvarende supplik fra Nørre Vosborg. Og omkring 15.-20. juni ophører man med at indføre bondesupplikkerne automatisk i relationsprotokollen.⁵⁶

Beslutningen på mødet 27. maj må tydes som et udtryk for, at kollegiet ikke ville forhaste sig med yderligere indgreb, og det forekom umiddelbart indlysende at afvente indsendelsen af de tilkendegivelser, man i to omgange havde efterlyst. Men på kollegiets møde 22. juni besluttedes det, at man »Uden længere at vente paa vedkommendes svar paa cirkulærebrevene, nu skulle gøre udkast til en forordning betræffende hoveriet, tienden og fællesskabet, som de ting der mest trykke bonden«, et udkast der blev behandlet på det følgende møde en uge efter – hvor hovedpunktet iøvrigt synes at have været en drøftelse af en anmodning fra en godsejer på Falster om at få tilstillet 20 a 30 dragoner til egen beskyttelse og ordenens opretholdelse – og som fik form af en forestilling af 9. juli, der tilstilledes Kongen. Dette udkast til en forordning rummede bestemmelse af hoveriet ved et reglement, der udarbejdedes af amtmand, landvæsenskommissærer og godsejer, fastsættelse af tienden i en ydelse – enten i korn eller penge – som skete atter ved amtmand, landvæsenskommissærer og to uvildige mænd, og endelig bestemmel-

53. Journalsag 1767-68/180.

54. Danske kancellis supplikprotokol og renteskriverkontorernes journaler er gennemgået for det pågældende tidsrum, men de rummer kun ganske få (2 sikre) bondesupplikker, begge hidrørende fra allerede tidligere rejste sager i forbindelse med salg af ryttergodset.

55. Edv. Holm: anf.arb. s. 326f., 330f. Relationsprotokol nr. 5,6, 7, 19, 44, 51 (Gl. Køgegaard), 52 (amtmanden skal søge at sikre Vissenbjerg bønder den tiende, de ønsker at få afløst, jfr. journalsag 1767-68/144), 106 (Ulboelle kontra Jens Lange, Rødkilde). Undersøgelsesforretning vedr. Gl. Køgegaards bønders klage i Diverse ujournaliserede sager, Generallandvæsenskollegiets arkiv.

56. Forhandlingsprotokol (Mallingiana), relationsprotokol nr. 44 og 57.

ser, der videreførte forordningerne af 1758-60 om ophævelse af fællesskabet. Christian VII befandt sig på dette tidspunkt på sin store udenlandsrejse, og fra Bruxelles blev der 30. juli slået bremserne i. Udstedelsen af forordningen blev stillet i bero indtil man gennem de indkomne besvarelser kunne danne sig et bredere skøn over situationen.⁵⁷ Generallandvæsenkollegiets præsæs, A.G. Moltke, skrev 8. september til J.H.E. Bernstorff, at baggrunden for kollegiets hastværk »sont les nombres des plaintes que l'on nous a anvoye de toutes part, les paisans ayant pris en tache depuis la publication de l'ordenance du 15 d'avril de cette annee de ne vouloir plus faire des corvees ni faire lever ches eux les dixmes, le college a cru de son devoir de charger les bailifs de mettre les paisans a la raison et nous envoyer au plutot les eclaircissemens que nous fussions en etat de prendre les mesures qui purront prevenir tout desordre ulterieuers et retablir la bonne intelligence entre les proprietairs et leurs paysans..«, og Moltke udtrykte skuffelse over udfaldet. De centrale bestemmelser, som var foreslået vedrørende hoveriet, blev indeholdt i forordningen af 6. maj 1769 og 28. juli s.a. fulgte en forordning om fællesskabets videre ophævelse. En forordning om tiendeafløsning kom derimod til at vente mere end en menneskealder.⁵⁸ Allerede i landkommissionen havde Henrik Stampe argumenteret for, at man skulle sætte ind på at løse hoverispørgsmålet, og 24. januar 1768 havde kommissionen underskrevet et udkast til en forordning, ifølge hvilken hoveriet skulle bestemmes, små- eller plyshoveriet afskaffes og omfanget i visse tilfælde begrænses. Omdannelsen af kommissionen og udvidelsen af dens medlemstal med bl.a. A.G. Moltke og J.O. Schack-Rathlou i marts måned standsede i første omgang hoverisagens videre løsning, og forskningen har været tilbøjelig til at se et skifte til en »godejerlinie«. Holder denne opfattelse stik, så har bondereaktionerne 1768-69 formentlig bidraget til atter at sætte hoveriet i focus. Supplikkerne har næppe ændret på udformningen af forordningsudkastet af 9. juli eller på selve loven af 6. maj n.a., men de har medvirket til at der blev lovgivet og lovgivet så hurtigt.⁵⁹

Det er imidlertid et spørgsmål om man, når man skal søge at bedømme effekten af bondereaktionerne, også skal vende opmærksomheden den modsatte vej, mod den muligt mobiliserende effekt, de kan have haft blandt bønderne. Der er tidligere taget forbehold overfor en for håndfast udlægning af reaktionerne som

57. Forhandlingsprotokol, kgl. resolutioner m.v., Generallandvæsenkollegiets arkiv.

58. Bernstorffske Papirer II (1907) s. 363ff. M.H. Højer belyser ikke spørgsmålet videre indgående i sine rapporter til Reverdil, men synes mest optaget af angreb på Moltke. I et brev af 21. juni 1768 omtales dog kort, at H. må træffe afgørelser i konflikter mellem godsejere og bønder, håndskriftsamlingen, Rigsarkivet. Om kollegiets videre reformarbejde, herunder de nævnte forordninger, se Hans Jensen: anf.arb. s. 75ff.

59. Edv. Holm: anf. arb. s. 319ff., som reelt følges af Hans Jensen: anf.arb. s. 58ff., dog med den meget stærke fremhævelse af Henrik Stampes stadige ledende rolle. Ønsket om at placere Stampe så centralt som muligt overfor Moltke, der efter Hans Jensens opfattelse repræsenterer en forskellig kurs, får antagelig denne til, anf.arb. s. 69, at frakende Moltkes påstand troværdighed med det argument, at havde uroen været den egentlige årsag, ville den have været nævnt i forestillingerne.

udtryk for bondebefolkningens synspunkter, ihvertfald når det drejer sig om ordvalg, opfattelse af samfundet og andre »ideologiske« elementer. Når det ikke kan afgøres, hvem der har ført pennen og hvor langt de ukendte forfatters medvirken har gået, må man indskrænke sig til hovedpunkterne: hvad man klagede over.

Men supplikkerne foreligger med kraftige angreb på godsejerne, udtryk for opfattelse af samfundet og stærke tillidserklæringer til den algode og altformående Konge. Fastholdes det på baggrund af den foran opstillede beregning, at 5 a 10% af bondebefolkningen ihvertfald formelt er repræsenteret ved disse reaktioner, så er det næppe uforsvarligt at mene, at så stor en del af landets bønder har været vidende om supplikkerne og haft mere eller mindre kendskab til deres indhold. Det var nu engang et udsædvanligt skridt at tage, og de talrige erindrings-supplikker tyder unægtelig på, at man på afsenderadressen ikke har omfattet sagen med ligegyldighed. Det er ikke vanskeligt at forestille sig reaktionen som genstand for stadig drøftelse mellem byens mænd, ligesom man hver postdag, hver tingdag og ved hver gudstjeneste har ventet at høre Kongens svar. Kom det, som det skete adskillige steder, yderligere til en undersøgelse ved den lokale amtmand, der indkaldte underskriverne til forhør og afæskede godsejeren hans opfattelse, så har sagen været dagligt samtalestof, forbundet både med frygt for repressalier og forhåbning om lettelser i de byrder, man skulle udrede.

Det er på denne baggrund man i det mindste kan opstille som en nærliggende antagelse, at reaktionerne har bidraget til at forme bøndernes »politiske bevidsthedsniveau«, har bidraget til at konkretisere forestillinger om omverdenen og ikke mindst at klargøre for bonden selv sin egen stilling overfor præst, godsejer, amtmand og den fjerne Konge. Når det i supplikken fra Lerkenfeldt gods tilråbes kollegiet: »Søg dog for Guds og Kongens skyld at sætte grændser for deres [godsejernes] magt som have ødelagt landet og dermed aldrig ophører førend det er reent øde, vidste De hvor fattig en foged, en forpagter, eller anden, som aldrig ejer noget kan blive rig naar han bliver en herregaard betroet, ville De vel tilstaa at al deres rigdom var blodpenge, erhvervet ved bøndernes sved og blod, vi siger blod, thi vi pines til blodet«, så skal formuleringen naturligvis tages med et korn salt som et oprindeligt udtryk for bøndernes opfattelse 10. juni 1768, hvor 8 bønder af Vesterbølle og Ullits satte deres navne under. Men gentaget og drøftet i de følgende måneder i ventetiden og mens sagen undersøgtes har opfattelsen kunnet blive bøndernes.⁶⁰

Det er fristende at se angrebet på godsejerne udvidet til betragtninger, der indebærer omrids af en egentlig klassebevidsthed, som når det i den seneste af de to supplikker fra Vendsyssel skrives om anklagen mod bønderne for at forringe deres situation gennem umådeholden tobaksrygning: »Da kunde det vel med al

60. Journalsag 1767/68/247. Udprægede i deres angreb på godsejerne er ligeledes supplikkerne fra Nr. Lem og Tørring sogne, begge nær Lemvig, hhv. nr. 179 og 180. De to sidste synes skrevet af samme »hånd«.

sandhed siges, at de store som ikke egentlig er øvrighed sætter lige eller dobbelt saa meget imellem aar og dag hen i tobak røgen som bønderne. Ja, de har raad dertil. Ja raad dertil formedelst bøndernes store trældom, uden hvilken den stand, ingen stænder kan opretholdes«. Her må man atter fastholde, at ophavssituationen ikke er tilstrækkelig oplyst til, at man ubetinget kan opfatte en sådan formulering som afspejling af vendelboernes samfundsopfattelse, men samtidig må man erindre, at viser og etbladstryk, f.eks. med primitive standsfremstillinger – Bonden: jeg ernærer alle – var udbredte i landbefolkningen og parallelt med disse manifestationer har *kunnet* virke hen mod skabelsen af mere præcist formulerede forestillinger om samfundets opbygning.⁶¹ Spørgsmålet kan ikke udtømmes i denne sammenhæng, men bør dog påpeges. En aktivering over en bred front, hvad indgivelse af supplikker angår, synes at være et af resultaterne. Ansøgninger om tiendeafløsning fortsatte gennem både 1769 og 1770, og såvel forordningen om hoveriet af 6. maj 1769 som den af 20. februar 1771 – den »Struenseeske« – gav anledning til bondereaktioner.⁶²

61. Journalsag 1767-68/186, jfr. Nils Arvid Bringéus: Volkstümliche Darstellungen verschiedener Stände, *Ethnologia Scandinavica* 1978 s. 7ff.

62. Journalsager 1769/257, 385, 406, 423 (ansøgning fra 14 sogne på Fyn), 425, 450 (samtlige bønder i Vends herred, Fyn), 479, 493, 639 (Elbo herred, gentagelse af 1769/30), 765, 1770/503, 597 (bønder i Kalundborg, Dragsholm og Holbæk amter), 657 (en art repetition af den vendsysselske reaktioner 1767-68/154 og 186). Om reaktioner på forordningen af 6. maj 1769 se Claus Bjørn: *Bondeuro på Fyn 1768-70*, *Fynske årbøger* 1978s. 79ff., vedr. reaktioner på forordningen af 20. februar 1771, se A. Sørensen: *Et par hoverikonflikter fra Aggersborggaard og Asdal*, *Vendsysselske Aarbøger* 1942 s. 119ff., jfr. F. Skrubbelttrang: *Husmand og Inderste* (1940) s. 121, 280.